

УДК 811.161.3'36

ГУТАРКОВЫЯ КАНСТРУКЦЫІ: ЗАКАНАМЕРНАСЦІ ЦІ АДМЕТНАСЦІ ЎЖЫВАННЯ? (НА ПРЫКЛАДЗЕ ВЫКАЗВАННЯЎ З МАДАЛЬНЫМІ ПРЭДЫКАТЫВАМІ)

канд. філал. навук, дац. Т.Р. РАМЗА
(*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск*)

Аналізуюцца сказы, граматычны цэнтр якіх утвараюць прэдыкатыўныя прыслоўі са значэннем неабходнасці: трэба, патрэбна, неабходна. Удакладняецца агульнапрынятае тэарэтычнае палажэнне, што такія словы арганізуюць толькі аднаасастаўныя безасабовыя сказы. Як сведчыць эмпірычны матэрыял, аднаасастаўныя сказы ўтвараюць прэдыкатывы ў спалучэнні з інфінітывам тыпу: Яму трэба ўдакладніць гэтыя звесткі; Ёй неабходна прадоўжыць візу. Безінфінітыўныя сказы з прэдыкатывам маюць у сваёй структуры імя ў назоўным склоне, а значыць, граматычна функцыянуюць як двухасастаўныя канструкцыі, параўн.: Яму трэба мая дапамога; Яна ім трэба. Такога кшталту выказванні актыўна выкарыстоўваюцца не толькі ў дыялектным маўленні на ўсёй тэрыторыі Беларусі, але і ў пісьмовых літаратурна-мастацкіх тэкстах, а таксама ў спантаным гутарковым маўленні беларускамоўнай інтэлігенцыі.

Уводзіны. Даследаванне гутарковага сінтаксісу сучаснай беларускай мовы, як і ўвогуле гутарковага маўлення, знаходзіцца пакуль у пачатковай стадыі «назапашвання» свайго эмпірычнага матэрыялу, яго аналізу і апісання [1]. Між тым у пачатку XXI стагоддзя зроблены вельмі істотныя зрухі ў вырашэнні гэтай надзённай задачы, перадусім дзякуючы рэалізацыі міжнародных навуковых праектаў: «Pogranicza Białorusi: historia, kultura, język» (2001 – 2006, Варшава, Польшча; кіраўнік праф. Эльжбета Смуклова) і «Die Trasjanka in Weißrussland – eine “Mischvarietät” als Produkt des weißrussisch-russischen Sprachkontakts» (2008 – 2011, Ольдэнбург, Германія; кіраўнік праф. Герд Генцэль). Абодва гэтыя навуковыя сацыялінгвістычныя даследаванні цалкам наватарскія, бо скіраваныя перадусім на глыбокае даследаванне *вуснага маўлення*¹, у тым ліку і з пункту гледжання кантакталогіі. Калі ў першым выпадку (сярод іншых задач) аб'ектам назірання і аналізу было вясковае (дыялектнае) маўленне ў яго «стасунках» з мовамі суседніх народаў: палякаў, літоўцаў, украінцаў і расіян, то ў другім выпадку – гарадское маўленне (сямейныя «спекты») прадстаўнікоў кожнай з абласцей Беларусі, а таксама сталіцы ў дачыненні да рускай мовы. Вынікам працы над гэтымі праектамі сталі навуковыя канферэнцыі і шэраг апублікаваных матэрыялаў [напр., 2]. У абодвух выпадках у цэнтры ўвагі застаецца *нелітаратурнае змешанае маўленне* беларусаў.

На гэтым фоне актуалізуецца пытанне аб даследаванні вуснага маўлення, уласцівага носьбітам літаратурнай беларускай мовы. «Нягледзячы на самыя неспрыяльныя ўмовы, вусная літаратурная мова захавалася ў сродках масавай інфармацыі, у нацыянальным тэатры, сярод творчай інтэлігенцыі гуманітарнага накірунку. Па меншай меры яна з'яўляецца рабочай мовай настаўнікаў беларускай мовы як у сельскай мясцовасці, так і ў гарадах. Уплыў яе на грамадства быў не вельмі моцны, але гэта дазволіла практычна ўсяму насельніцтву авалодаць беларускай мовай пасіўна, гэта значыць добра яе разумець» [3, с. 35]. Першую такую спробу ў сярэдзіне 90-х гадоў XX стагоддзя ажыццявіла Л.Ц. Выгонная: прадметам яе даследавання стала маўленне радыё- і тэлекарэспандэнтаў [4], якое, заўважым, мае папярэдне прадуманы характар. Непадрыхтаванае і неафіцыйнае маўленне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы не было пакуль аб'ектам навуковага вывучэння і апісання.

¹ Сацыялінгвістычнае даследаванне моўнай сітуацыі ў краіне праводзілася ў 1986 – 1991 гады пад кіраваннем праф. А.М. Булькі «Тыпалогія двухмоўя і шматмоўя ў Беларусі» ў межах агульнай тэмы «Тыпалогія двуязычя і многоязычя в СССР», прапанаванай Інстытутам мовазнаўства АН СССР. Аднак гэты праект, з аднаго боку, рэалізаваўся метадам анкетавання, а не вусных запісаў на магнітафон; а з другога боку, даследавалася руская мова ў Беларусі. Аналізу цяперашняй моўнай сітуацыі ў краіне прысвечаны рад кандыдацкіх дысертацый, абароненых як у самой рэспубліцы, так і за яе межамі, сярод іх: Т.А. Траханкіна «Языковая ситуация в промышленном городе Беларуси (Новополоцк)» (наук. кіраўнік праф. А.А. Лукашанец; Мінск, 2002); Ю.Б. Каракоў «Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций» (наук. кіраўнік праф. У.М. Алпатаў; Масква, 2002); І.В. Ліскавец «Русский и белорусский языки в Минске: проблемы двуязычия и отношения к языку» (наук. кіраўнік праф. М.Б. Вахцін; Санкт-Пецярбург, 2006). Аднак уласна беларускае маўленне не было прадметам даследавання гэтых навукоўцаў. Даследаванне вуснага маўлення вялося ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР з моманту арганізацыі Лабараторыі эксперыментальнай фанетыкі (1969). Аднак фіксавалася там перш за ўсё *ўзорная* вусная беларуская мова самых аўтарытэтных беларускіх пісьменнікаў і артыстаў; праводзіўся інструментальны аналіз гукавога ладу беларускай мовы.

Мэта прапанаванага артыкула – прааналізаваць семантыка-сінтаксічную прыроду выказванняў з мадальнымі прэдыкатывамі як адзін з фрагментаў гутарковага сінтаксісу сучаснай беларускай мовы.

У якасці асноўных абраны наступныя задачы: (а) ахарактарызаваць граматычную структуру сказаў з прэдыкатывамі *трэба* / *патрэбна* / *неабходна* / *нада*; (б) апісаць іх семантыку і функцыянаванне.

Асноўная частка. Паводле звестак акадэмічных граматык беларускай мовы, а таксама шэрагу вучэбных і навуковых дапаможнікаў, *прэдыкатыўныя прыслоўі* (ці *безасабова-прэдыкатыўныя словы*, ці *словы катэгорыі стану*, ці *прэдыкатывы*²), «выконваюць ролю выказніка ў безасабовых сказах» [5, с. 238; 6, с. 313], гэта значыць, што пры іх не можа выкарыстоўвацца імя ў назоўным склоне (дзеінік). Між тым факталагічны матэрыял абвяргае гэтае агульнапрынятае палажэнне: калі гутарка ідзе пра безасабовыя сказы, прэдыкатыўны цэнтр якіх утварае спалучэнне прэдыкатыва з інфінітывам, то ніякіх супярэчнасцей няма, напрыклад: *Кнігу ўжо трэба здаць на абанемент*/; калі ж яго складае толькі прэдыкатыў, то сцверджанне пра адсутнасць граматычнага дзейніка ў падобных выказваннях падлягае сумненню, напр.: *Ці я табе сёння яшчэ трэба? Мне трэба цукар/ у каву/; Усё? Прас больш ні трэба?*³

Да прэдыкатываў са значэннем мадальнай ацэнкі неабходнасці/павіннасці адносяцца лексемы *трэба*, *патрэбна*, *неабходна* [7, с. 40], а таксама *нада*. Паводле дадзеных зводнага частотнага слоўніка Мажэйкі, слова *трэба* ўваходзіць у першую сотню самых частотных слоў беларускай мовы і мае ранг 53 (частата 3082 на 1168 фрагментаў) [8, с. 599]; індэкс частотнасці лексем *патрэбна*, *неабходна* (належаць да кніжнага стылю), *нада* значна ніжэйшы. У дыялектным маўленні слова *трэба* прадстаўлена рознымі фанетычнымі варыянтамі: *трэба/ траба/ треба/ трэа/ трэ*. Вызначальным для вырашэння нашай задачы ёсць тое, што ў зафіксаваным дыялектным матэрыяле гэтыя лексемы выкарыстоўваюцца як у канструкцыях з інфінітывам, так і без яго. Для параўнання прапануем артыкулы з найбольш поўных акадэмічных слоўнікаў, якія ахопліваюць асноўныя дыялектныя зоны Беларусі.

Дыялектнае маўленне заходняй і паўночнай частак краіны прадстаўлена ў «Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» і ў «Матэрыялах да слоўніка Гродзенскай вобласці». ТРЭ, ТРЭБА ў знач. *вык.* 1. Неабходна што-н. *выканаць. Хлеба трэ крашыць у вядро. Малака трэ ўліць.* Стральцы Гродз. *Трэ зрабіць гэта. Трэба было куль лёну выцерці. Рабіці то трэба было.* Васілевічы Гродз. *Трэба вытпісваць дрова, трэба ехаць на склат.* Кудзьялянцы Шальч. *Трэба якая парасё купіць.* Солы Сморг. *Трэба на работу ісці. Трэба хлел садзіць.* Плябанцы Ашм. *Трэба бульбу капаць.* Альхоўка Навагр. *Людзям трэба на работу,* Навасёлкі Свісл. *Трэба біць масла.* Малькуны Ігн. *Трэба было тое золата хаваць.* Дзераўное Стаўб. *Трэба наплесці вянку адзінаццаць.* Гальшаны Ашм. *Трэба ехаць.* Грыкені Вільн. *Трэба гаварыць так, як мама казал.* Гемзы Шальч. 2. Мець патрэбу ў чым-н., кім-н. *Дастаў сколькі трэба, адрэзаў, а астальное аставіў.* Івашкаўцы Сморг. *Нажа трэба добрага, каб перарэзаць.* Паляцкішкі Воран. *Трэба мяшкі два мукі.* Шведы Вільн. *Дожджыка на жытка трэба, на ярыну.* Кудзьялянцы Шальч. *Ці ёсць твой бацька цяпер у хаце, мне трэба яго.* Ністанішкі Сморг. *Мне трэба цябе.* Лісна В.-Дзв. [9, с. 140].

ТРЭ мад. сл. *Трэба. Тре' было схадз'іц' да мац'ары.* Падароск Свісл. *Тре' було мн'е пас'в'ц' кароў.* Эйгеры Ёўеў. ТРЭБА мад. сл. *Трэба. Тре'ба прыв'ес'ці с'ц'імбуроў /сцяблоў канюшыны/, каб зрэзаць' на с'ечку.* Альхоўка Нав. [10, с. 504 – 505].

ПАТРЭБНА *безас.* у знач. *вык.* Неабходна. *Каб мне было патрэбна, я яго б і глядзеў.* Ахрэмаўцы Брасл. *Я замуш не йшла, мне сватоў не патрэбна.* Малі Астр. [11, с. 450].

Маўленне жыхароў паўднёвай часткі Беларусі прэзентуе перадусім «Тураўскі слоўнік»: ТРЭБА, ТРЭ прысл. *Трэба. Усім трэба, то мо й мне трэба.* Сямурадцы. *Говорыць тэ шо не трэба.* Там жа. *Ек богу трэба, так і собе трэба.* Там жа. *Кому вона трэба з думам дзецьмі?! Пагост. Я ім трэба, бо я своя ім.* Хачэнь. *Трэба попутаць.* Аздамічы. *Трэбо зробіць допрос.* Там жа. *Вот гэтак ему і трэ.* Там жа. *У больніцу трэ ему ложыцца, а вон не хоче, сено трэ робіць.* Пагост. *Вілкі тобе трэ?* В. Малешава. *Заўтра субота, то трэ будзе подлогу помуць.* Кароцічы. *Корову доіць трэ.* Бярэжцы. *Йдзі, як тобе трэ.* Хотамель. *Вода ж трэ, ек хлеб, без воды ж не будзеш.* Старажоўцы. *Тобе гэто трэба, ек лысому грэбёнка (трэба).* Там жа [12, с. 159 – 160].

Дыялектнае маўленне ўсходняй часткі краіны зафіксавана ў «Краёвым слоўніку ўсходняй Магілёўшчыны» і «Дыялектным слоўніку Лоеўшчыны»: ТРЭБА, прысл. *Трэба слухыць бацьку, ён к добрымму вучыць.* Канічы Касцюк. *Трэба чаго-нібудзь паесць, а тады іці ў лес.* Аршаншчына. *Адна жонка ў хыдзайстві ні справіцца, трэба ныняць чалядку.* Бярозаўка Клінц. ТРЕБА, прысл. *Треба папшкесці каня, ды скрабілкі ні найду.* Канічы Касцюк. [13, с. 446, 444].

² У артыкуле не ставілася за мэту развязаць праблему часцінамоўнай прыналежнасці гэтых слоў ці варыятыўнасці выкарыстання тэрмінаў; тэрмін *прэдыкатыў* выкарыстоўваецца як найбольш лаканічны.

³ Тут і далей пададзены запісы гутарковага маўлення, запісаныя на дыктафон і расшыфраваныя (з захаваннем асаблівасцей вымаўлення) уласна аўтарам артыкула.

ТРЭ, ТРЭА ў знач. вык. Трэба. *Трэ іці солонікі варыць*. Бывалькі. *Трэ, шоб копу змалацілі*. Ручаёўка. *Напазычаецца да трэ людям аддаць*. Чаплін. *Трэ латку прыкраіць*. Сяўкі [14, с. 362].

Гаворкі цэнтральнай зоны прадстаўлены ў «Слоўніку гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі»: *І бульбу трэба аборываць і няма каму*. Бяларучы Лаг. [15, с. 17]; *Кунешне, трэ было схадзіць на работу, паслухаць брыгадзіра <...>* [15, с. 22]; *І чаго яму больш трэба, увесь час ходзіць такі злы, надзьмуты, вунар гэты*. Аляхновічы Маладз. [15, с. 66]; *Вушкі грыбныя робім рэдка, работы зь імі многа, трэба цеста дражджавое, грыбы сушаныя*. [15, с. 67]; *У вас там на захадзі хаты латамі [плотам] абгароджаваюць*. У нас, самы бачыця, свабодна стаяць будынкі, латаў ня трэба, хай трава расьце. Птаства ў хляве сядзіць, тут ня ходзя, таму й латы ня трэба. Баяры Маладз. [15, с. 213]; *Хто яе возьме, абэржа гэта каму патрэбна?* [15, с. 19].

Прапанаваны дыялектны матэрыял наглядна сведчыць, што безінфінітыўныя выказванні не з'яўляюцца няпоўнай рэалізацыяй мадэлі з інфінітывам, а ўтвараюць самадастатковую мадэль з іншым значэннем. Такая мадэль мае значэнне 'мець патрэбу ў чым-н., кім-н.' і рэалізуецца праз або він./род., бо праз назоўныя склоны, параўн.: *Ці ёсь твой бацька цяпер у хаце, мне трэба яго*. Ністанішкі Смарг. [9, с. 140] і *Вода ж трэ, ек хлеб, без воды ж не будзеш*. Старажоўцы [12, с. 159 – 160]. Заўважым, аднак, што ўкладальнікі выдадзеных акадэмічных слоўнікаў беларускай (літаратурнай) мовы назоўныя склоны пры словах *трэба* і *патрэбна* не адзначаюць.

ТРЭБА, у знач. вык. **1.** з інф. Неабходна, абавязкова патрэбна. *Трэба вячэраць*. **2.** *каго-што і з інф.* Патрабуецца, патрэбна. [*Жанчына:*] – *Вам жа кватэра трэба?* Даніленка. **3.** *безас., каму*. Пажадана. *Што вам тут трэба? – раптам спытала жанчына з надкрэсленай зычнасцю і патрабаваннем*. Кулакоўскі. – *Што табе трэба? – крычыць лёкай*. Якімовіч. **4.** *Разм.* Належаць. *Колькі з мяне трэба?* [16, с. 539].

Прыведзеныя ілюстрацыі, аднак, ставяць пад сумнеў, што слова *трэба* ў значэннях 2 і 3 ужыта з вінавальным склонам, інакш граматычна карэктным было б: *Вам жа кватэру трэба?* і ў пытанні *Хто Вам трэба? – Каго Вам трэба?*

ПАТРЕБНА, *безас.* у знач. вык. Неабходнасць мець, трэба. *На гэта патрэбна шмат часу* [17, с. 452]. Між тым і тут пададзена ілюстрацыя, якая можа трактавацца дваіста, бо спалучэнне *шмат часу* – аманімічнае па форме: яно можа быць і колькасным дзейнікам, параўн. у аналагічнай канструкцыі: *На гэта патрэбна шмат вады / каструля вады (*каструлю вады)*.

Выказванні з назоўным склонам імя пры прэдыкатыве *трэба* ў беларускай літаратурнай⁴ мове як у жывой гутарковай, так і стылізаванай мастацкай цалкам карэктныя і граматычныя. Для пераканальнасці падмацуем дыялектныя звесткі ілюстрацыямі з мастацкай літаратуры: *«Восень, каму яна трэба?» – думаў, здаецца, кожны, але думкамі не дзяліўся* (М. Лынькоў); *Вам трэба нафта, вугаль, золата, газ <...>* (Л. Дайнека); – *Падвода, кажу, трэба. <...> – Цяпер не падвода – лапата трэба* (В. Быкаў); *Яна ж, твая душа, немцу, можа, не трэба...* (Б. Сачанка); *Мне якраз і трэба было гэта – цішыня, вузкія вуліцы, гаршчкі з кветкамі, падвешаныя да ліхтарных слупоў, санлівыя жанчыны ў кіёсках з газетамі* (М. Стральцоў) [18]. Такія факты сведчаць, з аднаго боку, на карысць выказанай думкі пра ўжывальнасць назоўнага склону ў сказах з прэдыкатывам, а з другога боку, пра пашыранасць такой канструкцыі на ўсёй тэрыторыі Беларусі (працытаваныя аўтары паходзяць з розных рэгіёнаў краіны).

Выказванні з лексемамі *патрэбна* і *неабходна*, наадварот, у некаторых аналагічных прыкладах успрымаюцца як аграматычныя. Прычына, на нашу думку, у марфалагічнай прыродзе гэтых слоў: яны паходзяць ад прыметнікаў *патрэбны* і *неабходны*, таму тут ідзеца пра неразмежаванне аманімічных формаў – нязменнай (прэдыкатыў) і зменнай (кароткай формы прыметніка). У рускай лінгвістыцы ў дачыненні да такіх выпадкаў выкарыстоўваецца тэрмін «гібрыдныя словы»: «Группу функцыянальных омонимов на -о составляют прежде всего краткие прилагательные среднего рода и соотносительные с ними качественные наречия и безлично-предикативные слова» [19, с. 31]. Наглядным прыкладам неадрознення грамад прэдыкатыва *патрэбна* (niaзменная форма) і кароткай формы прыметніка *патрэбна* (зменная форма) і прыпадабнення апошняй да функцыі прэдыкатыва *трэба* можа быць наступны слоўніковы артыкул: *«патрэбна, трэба як пятае кола ў возе. Акал. Разм. Іран. Зусім не, ніколікі не (патрэбны хто-н. ці што-н. каму-н.). Сін.: як дзірка ў мосце; як зайцу стоп-сигнал, як летаіні снег; як рыбе парасон; як сабаку пятая нага. Патрэбны ты там як пятае кола ў возе! Ялоўчык»* [20, с. 517]. У загалёўным спалучэнні пададзены прэдыкатывы, але і ў тлумачэнні, і ў ілюстрацыі ўжыты прыметнік: калі б тут была форма *патрэбна*, то змест выказвання тычыўся б толькі асобы жаночага полу: *Патрэбна ты там як пятае кола ў возе!*, таму і выкарыстана пачатковая форма (муж. род *патрэбны*), аднак гэта форма прыметніка, а не прэдыкатыва. З *трэба* сітуацыя іншая, бо слова мае толькі нязменную форму: *Трэба ты там як пятае кола ў возе!*, а таму сказ прыдатны для ацэнкі дзеяння асобы любога полу.

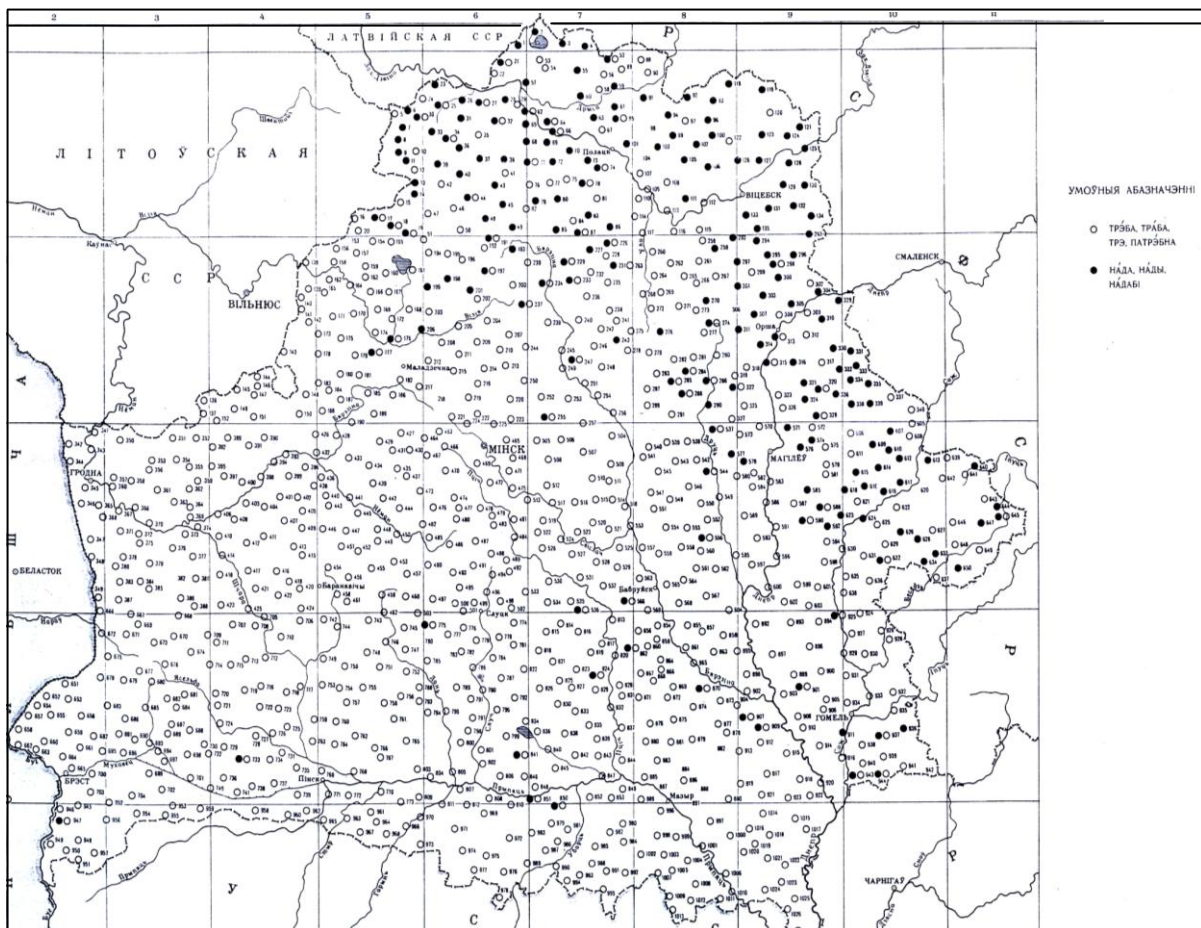
⁴ Пад літаратурнай гутарковай мовай у дадзеным кантэксце разумеецца спантаннае маўленне прадстаўнікоў інтэлігенцыі, якія валодаюць кадыфікаванай беларускай мовай.

Такім чынам, слова *патрэбна* функцыянальна сінанімічнае *трэба* толькі ў спалучэнні з інфінітывам (наяўным ці апушчаным), а без інфінітыва – гэта кароткая форма прыметніка, а значыць, аманімічная (гібрыдная) форма, параўн. у фразе: *Ні патрэбна чорнаму мыдла, уміраёнцаму кадзіла, а лысаму грэблянь – ніколі не патрэбен*. Малі Астр. [11, с. 450]. Тое ж самае можна сказаць і пра лексему *неабходна*, параўн.:

- (1) *Тут трэба зрабіць рамонт.* ↔ *Тут патрэбна / неабходна зрабіць рамонт.* (з інф.);
- (2) *Тут трэба рамонт.* → *Тут патрэбна / неабходна рамонт.* (з муж. родам);
- (3) *Тут трэба новая падлога.* ↔ *Тут патрэбна / неабходна новая падлога.* (з жан. родам);
- (4) *Тут трэба вузейшыя дошкі.* → *Тут патрэбна / неабходна вузейшыя дошкі.* (з мн. лікам).

Прыметнікі *патрэбны* і *неабходны*, ужытыя ў функцыі выказніка, дапасоўваюцца сваёй граматычнай формай (поўнай ці кароткай) да дзейніка, а словы *трэба/патрэбна/неабходна* застаюцца граматычна недапасаванымі, таму некарэктнымі з’яўляюцца выказванні (2) і (4), дзе дзейнік мае форму мужчынскага роду ці множнага ліку. Выказванне (3) не ўспрымаецца як аграматычнае, бо фармальна словы *патрэбна* і *неабходна* – гэта функцыянальныя амонімы, гэта значыць не прэдыкатывы, а кароткая форма прыметніка, дапасаваная да назоўніка жаночага (ніякага) роду. З інфінітывам жа *патрэбна* і *неабходна* функцыянуюць як нязменныя формы (прэдыкатывы), далучаючы да сябе дзеясловы, пры якіх можа эксплікавацца вінавальны склон імя, калі яны пераходныя (1).

Слова *нада* (варыянты *нады*, *надабі*, *надабна*) у параўнанні з *трэба* не мае такой пашыранасці ў вусным маўленні, яно больш лакальнае па ўжыванні, аднак больш частотнае, чым *патрэбна* і *неабходна*; *нада* (рус.) мае частотнасць 199 на 84 фрагменты [8, с. 282]. Картаграфаваныя звесткі Дыялекталагічнага атласа (1963) – карта № 227 (мал.), укладзеная А.А. Крывіцкім [21] – указваюць на спарадычнае выкарыстанне слова *нада* на поўдні краіны, абсалютную неўжывальнасць на захадзе пры максімальнай распаўсюджанасці на ўсходзе і поўначы Беларусі, у тым ліку і на памежжы з Латвіяй і Літвой.



Карта пашырэння слоў *трэба*, *нада* на тэрыторыі Беларусі

Больш познія акадэмічныя слоўнікі дыялектнай мовы не толькі пацвярджаюць [9; 11; 12], але і ўдакладняюць гэтую інфармацыю: у канцы ХХ стагоддзя ўжыванне лексемы *нада* пашырылася і на цэнтральныя раёны Беларусі, напр.: <...> і нам *нада* падавацца дамой. Межава Чэр. [15, с. 16]; *Сінія* мае

галіфэ ўжо працёрліся на каленях, нада табе будзіць, паненка, леі нашыць. Канстанцінава Мядз. [15, с. 214]; Ня колецца вілкаю [яечка], тока рукамі нада браць [22, с. 27]; Гэта мне на ацэнку нада. Пагост Віл. [15, с. 19]; Мне ж на гару сена занесці нада. Луцішча Круп. [15, с. 214]; Сягоніка і вяндрлінка ёсьць, і хлеба ўволю, і малачко сваё, ну, што нам болій нада. Мушанка Віл. [15, с. 79].

Відаць, правамерна лічыць, што выкарыстанне ў вусным дыялектным маўленні лексемы *нада* ў паўночнай і ўсходняй частках краіны – цалкам натуральная з’ява. Дастаткова хаця б звярнуцца да гістарычных і этымалагічных звестак, каб пераканацца, што яно спрадвеку ўжывалася на гэтых тэрыторыях: «упершыню фіксуецца ў Полацкай грамаце 1264 г.» [23, с. 189; 24]. Розныя варыянты гэтага слова зафіксаваў і М.І. Каспяровіч у сваіх матэрыялах да «Віцебскага краёвага слоўніка»: НАДА, НАДАБІ, НАДЫБЕ – надобно, нужно. *Нада купіць каня* (Пустынкi, Сен. р.). *Яму надабі лаці* (Каверзіна, Меж. р.). *Надыбе грошы, ды німа* (Кавалі, Сен. р.) [25, с. 197], а таксама складальнікі «Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча»: НАДА, НАДЫ ў знач. *вык.* 1. Трэба. *Парасяці даць нада*. Гальшаны Ашм. *Валяйся, аля ш нада ісці*. Груздава Паст. *Табе нада ў поле гнаць*. Саланое Віл. *Нада было яго [лён] мяць, трапаць*, Буды В.-Дзв. *І старыком нада работаць*. Новыя Мацалі Варэн. *Прасць ні нады, ткаць ні нады*. Вялікае Сяло В.-Дзв. *Мірожынкi нада ў азяро ўторнуць*. Чапаеўскі В.-Дзв. *Круг нада круціць*. Навікі Лудз. *Нады паіскаць, дзе курыца нясецца*. Лоск Валож. 2. Тое, што і патрабуецца. *Што нада, то давалі*. Кемялішкі Астр. *Як жывяць? Можжа, нада пастух?* Паляцкішкі Воран. *Бяры сколька нада, пасаджу вечарком*. *Нада сабака каля хаты*. Рагулішкі Даўг. НАДАБІ ў знач. *вык.* Тое ж, што і нада 1. *Мне туды надабі пайці*. Лісна В.-Дзв. *Мне к некаму прыхінуцца. А мне надабі печку тапіць*. Валынцы В.-Дзв. *Мачонікі – грыбы цімनावатыі, у зіму іх харашо, іх надабі памачыць*. Валынцы В.-Дзв. *Надабі для пчол: грячыха, клевер, лаза*. Мішневічы Шум. НАДАБНА ў знач. *вык.* 1. Тое ж, што і нада 1. *Надабна мне купіць мукі ў лаўцы*. Беразіно Докш. 2. Тое ж, што і нада 2. *І надабна гэта дарога, машыны ідуць начыста*. Рагулішкі Даўг. [11, с. 133].

Паводле этымалагічных звестак, *нада*, *нады* – «скарочаная форма ад прыслоўя *надобе*, утворанага ад месн. скл. назоўніка *даба* з прыназоўнікам *на*» (Карскі, 2-3, 76; Фасмер, 3, 38). Форма на *-ды* адлюстроўвае, відаць, уплыў прыслоўяў тыпу *тады*, *туды* і г. д. <...> ст.-бел. *надобЪ* (1406 г.), *ненадобЪ* (1492 г.), *надобеть* («з далучэннем дзеяслоўнага суфікса», Карскі, 2-3, 76), рус. *надобе*, *надоби*, *надоб*, *надобеть* ‘те’. Са спалучэння на *добЪ*, гл. *даба*, г. зн. ‘на часе; калі ёсць неабходнасць’. Сюды таксама *надабна* ‘патрэбна, трэба’, *надабіцца* ‘патрабавацца’ і інш.» [23, с. 189 – 190; 24].

Кадыфікатары новай беларускай літаратурнай мовы, якія ўваходзілі ў Слоўнікавую камісію Інстытута беларускай культуры цалкам дыстанцыраваліся ад гэтага дыялектнага слова. Так, ніводны з аўтараў (Ластоўскі, Байкоў/Гарэцкі, Некрашэвіч/Байкоў) укладзеных на пачатак ХХ стагоддзя перакладных расейска-беларускіх слоўнікаў [26 – 28], не прапанаваў лексему *нада* ў рэестр кадыфікаванага слоўніка, не было яго ў тэкстах «Нашай Нівы», як сведчыць слоўнік [29]. Можна меркаваць, што таму былі дзве падставы: з аднаго боку, гэта лексема на той час мела лакальнае пашырэнне, з другога боку, яна – лексічны дублет слова *трэба*, а таму ніякага новага значэння не адлюстроўвала. Да таго ж трэба дадаць, што новая літаратурная мова мела перарыў у пісьмовай традыцыі, а таму гэта слова, паходжаннем са старажытнарускай мовы, у ХХ стагоддзі ўспрымалася толькі як русізм.

Важным фактам ёсць высновы, што ў старажытнарускай мове (XVII – XVIII стст.) ужываліся выказванні без інфінітыва з прыслоўямі *надобно*, *надобе*, *потребно* і «падчiniaліся трем моделям: безличной *Надобно денег*, личной – *Сие надобно*, и модели усложненного типа с именительным падежом в функции дополнения – *Надобно курки*. <...> Личные предложения с подлежащими абстрактными именами (*спасение*, *разум*) и обобщенно-предметными именами (*все*, *ничто*) использовались в книжной литературе для выражения всякого рода нравственных наставлений. Личные предложения с конкретными именами (*дело*, *дитя*) или указательными местоимениями (*это*, *то*) употреблялись в памятниках народно-разговорного языка: *...мне, реку, спасение твое точно надобно, а не денги* (Аввак., Житие, 46); *Мне ничто не надобе, токмо молитесь о мне* (Аввак., Письма, 958)» [30, с. 48 – 49].

У беларускім дыялектным маўленні ХХ стагоддзя для слова *трэба* (нароўні з *нада*) можна вылучыць тры ж безінфінітыўныя мадэлі: а) безасабовая з род. склонам: *Нажа трэба добрага, каб перарэзаць*. Паляцкішкі Воран. *Дожджыка на жытка трэба, на ярыну*. Кудзьялянцы Шальч. *Мне трэба цябе*. Лісна В.-Дзв. [9, с. 140]; б) з назоўным склонам: *Вот гэтак ему і трэ*. Аздамічы. *Тобе гэто трэба, ек лысому грэбёнка*. Старажоўцы [12, с. 159, 160]; *Сягоніка і вяндрлінка ёсьць, і хлеба ўволю, і малачко сваё, ну, што нам болій нада*. Мушанка Віл. [15, с. 79]; в) з граматычным назоўным у функцыі вінавальнага: *Як жывяць? Можжа, нада пастух?* Паляцкішкі Воран. [11, с. 133], *Вілі тобе трэ?* В. Малешава [12, с. 159].

Адзначым, што *трэба* (як і *нада*) у сучаснай гутарковай беларускай мове ў якасці прэдыката двухсастаўнага сказа выкарыстоўваецца ў выказваннях, значэнне якіх не супадае з *надо* ў рускай мове. Так, бел. *трэба/нада* мае не сему ‘долженствование’, а сему ‘быць патрэбным’, гэта значыць мае тое

значэнне, што было адзначана яшчэ І. Насовічам⁵. У рускай мове ў такім выпадку нязменным беларускім словам адпавядае прыметнік *нужный* у кароткай форме (*нужен, нужна, нужно, нужны*), параўн.: бел. *Ты мне (не) трэба (нада)*. і рус. *Ты мне (не) нужен / нужна*. ³*Ты мне (не) надо*⁶.

Даследчыкі рускага гутарковага маўлення адзначаюць: «Часто *нужно* употребляется в значении ‘требуется’ с винительным или родительным падежами (разг.): *Воду не нужно, ты что, кислород нужно*» [33, с. 127]. Важна пры гэтым, што такое назіранне не датычыцца слова *надо* (яно пададзена ў адным значэнні ‘нужно, необходимо’) і што назоўны склон тут зусім не згадваецца⁷. Заўважым, што ў перакладным Русска-беларускім слоўніку (1993) у якасці беларускага аналага безасабоваму рускаму выразу *Ему нужно денег* (род. ск.) прапанаваны беларускія варыянты з назоўным склонам: *Яму патрэбны (трэба) грошы*.

Прэдыкат такіх сказаў Я. Карскі кваліфікаваў як састаўны выказнік з іменнай часткай у форме назоўнага склону: «Сюда же собственно должен относиться целый ряд примеров, где в роли сказуемого выступает *треба* (opus est) – имя существительное, утратившее, однако, в настоящее время свое и материальное, да отчасти и формальное значение, что видно из того, что на месте его может быть и *требо*, принявшее как бы форму среднего рода прилагательного или наречия, вполне совпадающее с литературным русским *нужно*, и даже *тре*, как наречие, напр.: *ня треба мне самая первая кобылица* (Ром. III, 197 Бых.; *Як я треба табе буду* (Ром. VI, 29 Черик.); *яна табе ня треба будиць* (Мат. Б. №№ 6 Диснен., 8 Игум., 11 Новоалекс.)» [32, с. 346].

Двухсастаўная канструкцыя з назоўным склонам пры прэдыкатывах, а таксама лексема *нада* ўласцівыя беларускай гутарковай мове: сведчаннем таму дадзеныя, выбраныя з распісаных тэкстаў нязмушанага гутарковага маўлення прадстаўнікоў інтэлігенцыі⁸, напр.: *Купі сабе круты целек! – Не/ мне круты ня трэба/ мне ж на сягну//, Мама трэба чолка/ тады так не свеціцца галава//; А ніткі? – Ніткі мне больш ні нада//* і пад. «История языка показывает, что с развитием современного мышления несогласованные конструкции не только не ушли в прошлое, но, наоборот, прочно вошли в язык, подверглись систематизации и нормализации и обогатились новыми разновидностями. Это позволяет нам говорить об особом синтаксическом классе несогласованности, в котором современный носитель языка выражает ситуации, возникшие без его сознательного участия и помимо его воли» [35, с. 76].

Заклучэнне. Функцыянаванне ў сучаснай беларускай мове двухсастаўнай мадэлі з мадальнымі прэдыкатывамі цалкам заканамернае: такога кшталту выказванні актыўна выкарыстоўваюцца не толькі ў дыялектах (на грунце якіх і ўзнікла новая беларуская мова), але і ў сучасных пісьмовых літаратурна-мастацкіх тэкстах (звесткі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў толькі пацвярджаюць архаічнасць самой мадэлі), а таксама ў спантаным гутарковым маўленні сённяшняй беларускамоўнай інтэлігенцыі. Адметнасць ужывання такіх выказванняў у лексічнай прадстаўленасці іх прэдыкатывага цэнтра ў пісьмовай (кадыфікаванай) і вуснай (дыялектнай і гутарковай) формах сучаснай беларускай мовы: літ. *трэба, патрэбна, неабходна*; дыялект. *трэба/траба/треба/трэ’, патрэбна, нада/нады, надабі, надабна*; гутарк. *трэ’/трэба, патрэбна, нада*. Заканамерным ёсць функцыянаванне мадальных прэдыкатываў са значэннем неабходнасці/павіннасці ў аднасастаўнай безасабовай мадэлі з інфінітывам. Калі ж словы *патрэбна* і *неабходна* рэалізуюць значэнне ‘мець патрэбу, патрабавацца’, то функцыянуюць яны як прыметнікі (аманімічныя формы да ўласна прэдыкатываў), утвараючы двухсастаўную мадэль. Прэдыкатывы *трэба* і *нада* з гэтым значэннем арганізуюць двухсастаўныя выказванні, фармальна ніяк не дапасуючыся да назоўнага склону імя. Верыфікацыі на гэты момант падлягае дапушчэнне, што такія канструкцыі з’яўля-

⁵ У слоўніку І. Насовіча на ТРЕБА пададзена: «1) Нужда, необходимость. *Треба кажетъ ехатъ, а то не поехавъ бы*. 2) в знач. безл. Нужно. *Коли согрешивъ, треба покутоваць*. 3) въ знач. личного глагола. Нужно быть. *Ты мне не треба. Тутъ не вожка треба, а задовка*» [31, с. 638]. Пацверджаннем таму, што *трэба* і *нада* пры рэалізацыі мадэлі з назоўным склонам ужываліся ў адным значэнні ‘быць патрэбным’, ёсць запісы Я. Карскага. Яны сведчаць пра абсалютную ўзаемазамыняльнасць гэтых лексем у кантэксце: «*мне твае грошы ни нада, ни трэба; мне то трэба б были грошы, але кали нима, дак ужэ так и быць: пачакаю* (Бобр.)» [32, с. 358], параўн. з сучаснымі запісамі: *Гэта мне, бабуна, для атгаміна трэба, гэта мне на рабоці нада*. Пагост Віл. [15, с. 19].

⁶ Такая канструкцыя частотная ў рускамоўным маўленні беларусаў, што сведчыць, на нашу думку, якраз пра ўплыў беларускай мовы на рускую (г.зв. нацыялект рускай мовы ў Беларусі).

⁷ У адным з апошніх расійскіх граматычных слоўнікаў слова *надо* пададзена выключна як *безличное сказуемое*: «НАДО, безл. сказ. (*Надо ехать*) НАДОБНО, безл. сказ.» [34], параўн. з **17-томавым** «Словарем современного русского литературного языка», дзе зафіксаваны лексема *надо* з паметай *разг.* у значэнні ‘требуется, надо иметь кому-, чему-либо’, аднак з пазнакай (с *вин.* или *род.* падежом).

⁸ Значым пры гэтым, што інфармантамі сталі людзі, якія абсалютна выразна ўяўляюць сабе нормы кадыфікаванай беларускай і рускай моў, а таксама ўзус роднага дыялекту, г.зн. беларуская мова для іх родная, яны свабодна валодаюць дзвюма дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь, маюць вышэйшую адукацыю (як правіла, філалагічную).

юцца сучаснай гутарковай сінтаксічнай нормай; аднак нявытлумачаным тады застаецца «статус» слова *нада ў іх*: русізм? дыялектызм? узус?

ЛІТАРАТУРА

1. Рамза, Т. Беларускае літаратурнае гутарковае маўленне (да пастаноўкі праблемы) / Т. Рамза // Acta Albaruthesa. Literatura, jezyk, kultura: tradycje i nowatorstwo / Redakcja naukowa M. Timoszuik i M. Chaus-towicz. – Warszawa, 2009. – Str. 263 – 270.
2. Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej / Red. E. Smułkowa. – Warszawa, 2007; Belarusian trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization / Eds. Hentschel G., Zaprudski S. – Oldenburg: BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität, 2008. – 133 Str. (Studia Slavica Oldenburgensia 17).
3. Падлужны, А.І. Моўная палітыка пасля прыняцця Закона аб мовах / А.І. Падлужны // Мова і грамад-ства: зб. арт. / А.І. Падлужны. – Мінск: «Беларускі кнігазбор», 1997. – С. 34 – 47.
4. Выгонная, Л.Ц. Псіхалінгвістычныя аспекты беларуска-рускага білінгвізму / Л.Ц. Выгонная // Беларус. лінгвістыка. – 1996. – Вып. 45. – С. 10 – 14.
5. Юргелевіч, П.Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / П.Я. Юргелевіч, пад рэд. М.С. Яўневіча. – Мінск: Выш. шк., 1974. – 304 с.
6. Кунцэвіч, Л.П. Безасабова-прэдыкатывыя словы (катэгорыя стану) / Л.П. Кунцэвіч // Кароткая гра-матыка беларускай мовы: у 2 ч. / навук. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – Ч. 2: Сінтаксіс. – С. 313 – 314.
7. Рамза, Т.Р. Безасабовыя сказы / Т.Р. Рамза. – Мінск: Тэхналогія, 1998. – 71 с.
8. Мажэйка, Н.С. Частотны слоўнік беларускай мовы / Н.С. Мажэйка. – Мінск: Зоркі гор, 2006. – 658 с.
9. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / уклад. Ю.Ф. Мац-кевіч [і інш.]; рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – Т. 5: С – Я. – 563 с.
10. Сцяшковіч, Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч; АН БССР Ін-т мова-знаўства імя Я. Коласа, Гродзен. дзярж. пед. ін-т імя Я. Купалы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 620 с.
11. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / уклад. Ю.Ф. Мац-кевіч [і інш.]; рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – Т. 3: М – П. – 536 с.
12. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А.А. Крывіцкі [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1987. – Т. 5: С – Я. – 423 с.
13. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
14. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / рэд. М.В. Бірыла, А.А. Крывіцкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
15. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: у 2 т. / уклад. Е.С. Мяцельская [і інш.]; пад рэд. Е.С. Мя-цельскай. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1: А – П. – 287 с.
16. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. 6 кн. – Мінск: Бел. Сав. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1982. – Т. 5, кн. 1 / рэд. тома М.Р. Суднік. – 663 с.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1996. – 784 с.
18. Беларуская палічка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://knihi.com>. – Дата доступу: 14.06.2010.
19. Бабайцева, В.В. Переходные конструкции в синтаксисе (конструкции, сочетающие свойства двухсо-ставных и односоставных (безличных именных) предложений) / В.В. Бабайцева; под ред. Е.А. Нази-ковой. – Воронеж: Центрально-черноземное книжное изд-во, 1967. – 391 с.
20. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 1993. – Т. 1: А – Л. – 590 с.
21. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы: Уступныя артыкулы. Даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт / пад рэд. чл.-кар. АН СССР Р.І. Аванесава, акад. АН БССР К.К. Крапівы і д-ра філал. навук Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 970 с.
22. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі: Цэнтральная зона / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы; уклад. В.Д. Астрэйка [і інш.]; навук. рэд. Л.П. Кунцэвіч, В.М. Курцова. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 529 с.
23. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. В.У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – Т. 7. – 315 с.
24. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. А.М. Булыкі. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – Вып. 19. – 396 с.

25. Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік (матар'ялы) / М.І. Каспяровіч; пад рэд. М.Я. Байкова й праф. Б.І. Эпімаха-Шыпілы; Інстытут беларускай культуры. Камісія для ўкладання слоўніка жывой беларускай мовы. Віцебскае Акруговае Таварыства Краязнаўства). – Віцебск: Выданьне Віцебскага Акруговага Таварыства Краязнаўства і выдавецтва «Заря Запада», 1927. – 368 с.
26. Ластоўскі, В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік / В. Ластоўскі. – Коўна: Друкарня А. Бака, 1924. – 832 с. (Выданне факсімільнага тыпу).
27. Байкоў, М. Практычны расійска-беларускі слоўнік / М. Байкоў, М. Гарэцкі. – Менск: Выданьне «Белтэстдрук», 1924. – 255 с.
28. Некрашэвіч, С.М. Расійска-беларускі слоўнік (Члены Слоўнікавай камісіі Інстытуту беларускай культуры) / С.М. Некрашэвіч, М.Я. Байкоў. – Менск: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928. – 726 с.
29. Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906 – 1915): у 5 т. / уклад. І.А. Гапоненка [і інш.]; пад рэд. В.П. Лемцюговай. – Мінск: Тэхналогія, 2007. – Т. 2: Д – Н. – 624 с.
30. Кургузова, В.Я. Безличные предложения в памятниках русской письменности второй половины XVII – первой половины XVIII в. (Материалы по курсу истории русского литературного языка) / В.Я. Кургузова. – Киев: Изд-во «Радянська школа», 1969. – 70 с.
31. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: БСЭ, 1983. – 792 с. (факсімільнае «Словаря белорусского наречия» (1870)).
32. Карский, Е.Ф. Белорусы: в 3 т. / Е.Ф. Карский; коммент. В.Н. Курцовой. – Минск: БелЭН, 2006. – Т. 2, кн. 2: Язык белорусского народа. – 512 с.: ил. – (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі).
33. Ильминская, Н.И. Слова категории состояния / Н.И. Ильминская // Разговорная речь в системе функциональных стилей современного русского литературного языка. Лексика / под ред. О.Б. Сиротининой. – 2-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 124 – 128.
34. Большой грамматический словарь / авт.-сост. Л.З. Бояринова, Е.Н. Тихонова, М.Н. Трубаева; под ред. А.Н. Тихонова: в 2 т. – М.: Флинта: Наука, 2006. – Т. 1. – 656 с.
35. Эволюция так называемых безличных конструкций в русском языке двадцатого века // Русский язык: пересекая границы / М. Гиро-Вебер; отв. ред. М. Гиро-Вебер, И.Б. Шатуновский. – Дубна: Международнй университет природы, общества и человека «Дубна», 2001. – С. 66 – 77.

Пастуніў 28.06.2010

**CONVERSATIONAL STRUCTURES: PATTERNS OR PECULIARITIES OF USE?
(ON THE MATERIAL OF STATEMENTS WITH PREDICATIVES OF NECESSITY)**

T. RAMZA

*The article analyzes sentences the grammatical center of which is formed with the help of adverbial predicatives of necessity: *трэба, намтрэбна, неабходна*. The author specifies the generally accepted theoretical claim that such words only organize impersonal sentences. As the empirical material demonstrates predicatives with the infinitive, as in *Яму трэба ўдакладніць гэтыя звесткі; Ёй неабходна прадоўжыць візу constitute impersonal sentences. Infinitive-free sentences with the predicative 'трэба' comprise a noun in the Nominal case in their structure thus functioning as complete sentences, such as: Яму трэба мая данамога; Яна ім трэба*. Such sentences are widely used not only in dialectal speech on the whole territory of Belarus, but also in written literary texts, as well as in conversational speech of the Belarusian intellectuals.*